

Árpád-kori várkezdemény a sas-hegyi platón

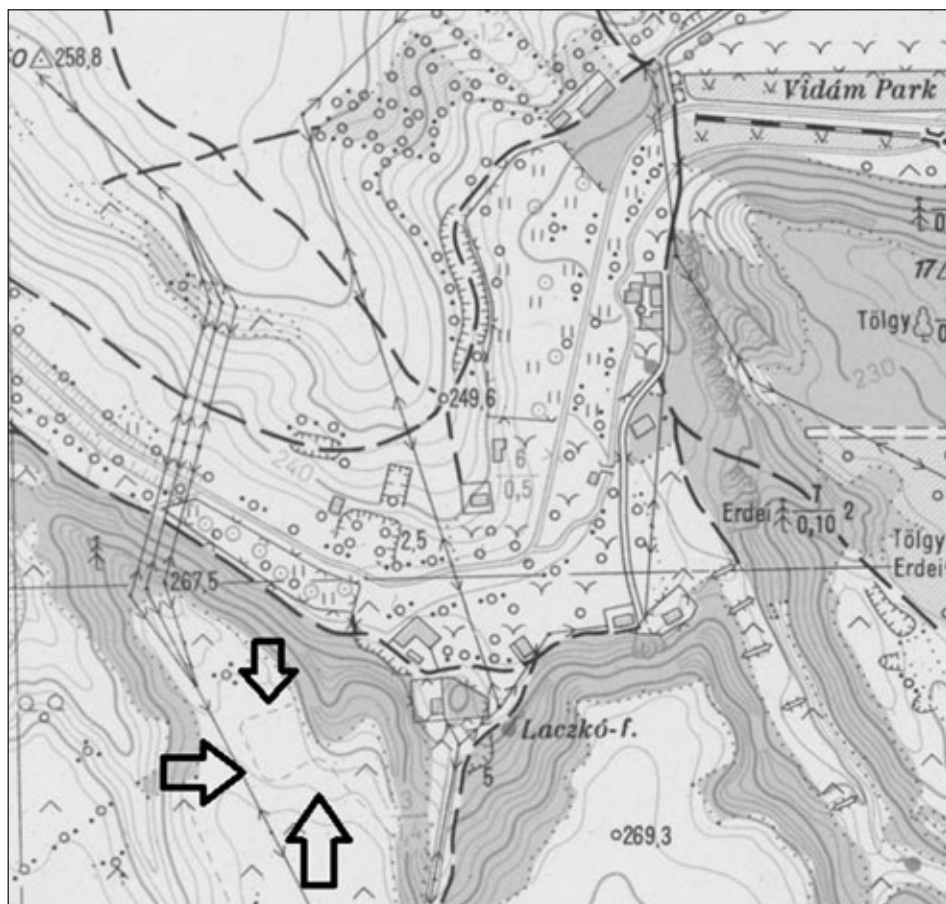
NÉGYESI LAJOS

1996-BAN VERESS D. CSABA HADTÖRTÉNÉSZ AZ EGYIK BESZÉLGETÉSÜNK SORÁN elmesélte, hogy még a nyolcvanas években kirándulás során a Sas-hegy déli részén a Séd-patak és a Laczkó-forrás fölötti platón sáncolás nyomait figyelte meg. Véleménye szerint ez egy középkori földvár maradványa. Ismerősnek tűnt a leírás, mivel több alkalommal jártam a területen és én is megfigyeltem árkokat és sáncokat, azonban ezek jól azonosítható lövészárkok voltak, melyek nyugati irányba néznek a Sas-hegy platóján keresztül húzódó mély vízmosás keleti oldalán, de a Laczkó-forrás fölött is.

A beszélgetést követő napon kimentem a helyszínre és igazat kellett adnom Csabának, mert valóban van ott egy olyan árokrendszer, mely első látásra talán lövészároknak tűnhet – amiből van néhány ezen a területen – de alaposabban megnézve feltűnő a különbség. A körgyűrű mellett húzódó dombélen húzódik egy 100 méter hosszú lövészárkok, melynek a mellvédje nyugati irányba néz. Az árok vonalvezetésében 10 méterenként törések vannak, ami megakadályozza, hogy az árokba behatoló ellenség végig tudja löni. Három darab hátravezető árok is látszik, melyek végén kisebb fedezékek vannak. Ezek nagy valószínűséggel a tábori latrinák. Az, hogy három darab van belőle, azt jelzi, hogy a lövészárkot egy szakasznak építették ki, mivel ebből rajonként egyet ásnak. Valószínűsíthető, hogy a lövészárkok kiképzési célból épült, a második világháború után, mivel a hossza nem elegendő egy szakasz harci normák szerinti elhelyezéséhez. Összehasonlítva a Veress D. Csaba által felfedezett árokkal, jól látható a különbség, mivel annak egyenes a vonalvezetése és a felsáncolt föld jóval magasabb, mint egy lövészárkok mellvédje.

A sáncolás három részből áll. Az északi része megközelítőleg négyszög alakú 40x60x50 méteres árok, ami a plató lejtőjére támaszkodik. Ennek déli és a nyugati oldalán alacsony sáncolás húzódik. A sáncolás déli része egy kb. 90 méter hosszú, északnyugat-délkelet irányú, a négyszög délkeleti sarkához csatlakozó árok és sánc. Az így lezárt terület északi végében egy kelet-nyugati irányú sekély árok figyelhető meg, ami a hegy nyúlványának nyakát vágta le. Ez a kiemelkedés a Séd völgye fölé emelkedik és mindkét oldalán mély vízmosás húzódik.

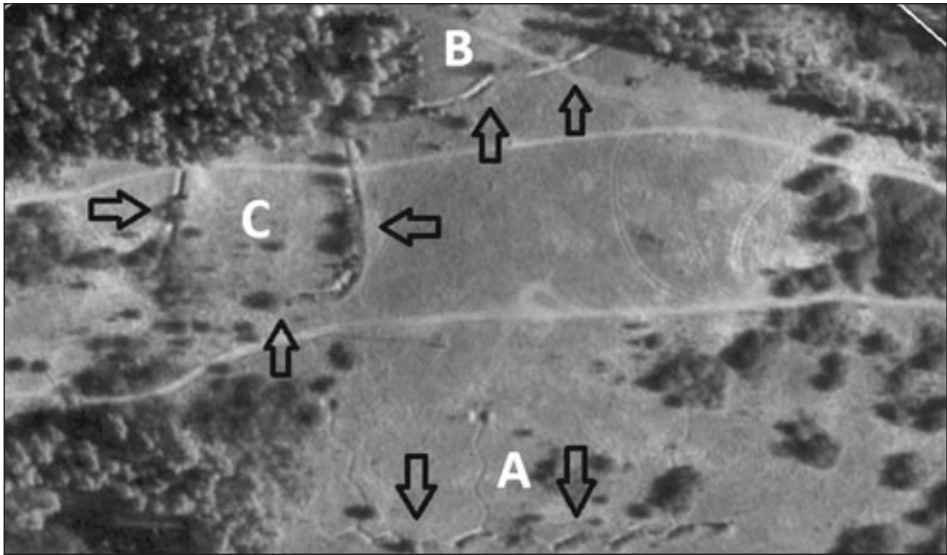
A kettő rész csatlakozásánál 4x2 méteres, téglalap alakú, kb. 80 cm mély fedezék van, ami nem része az árokrendszernek, valószínűleg később készült.

A sáncolás elhelyezkedése a Sas-hegy Laczkó-forrás feletti platóján. A térképen szaggatott vékony kék vonal jelöli a sánc árkat (színes térkép a borító 2. oldalán)

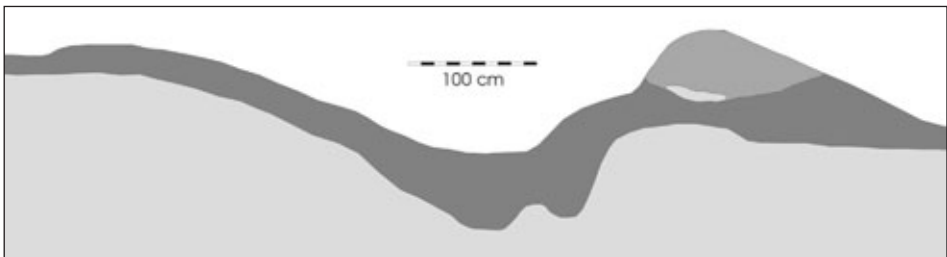
1996 nyarán felmértem a területet és vizsgáltam az árok és sánc szerkezetét. Erről tájékoztattam Rainer Pál régészt, aki a későbbiek során meghívta egy terepbejárásra Nováki Gyulát, a hazai várkutatók doyenjét. Ennek eredményeként meglehetősen szkeptikus véleményt fogalmaztak meg, elsősorban a sáncolás védelemre kedvezőtlen helyzetét figyelembe véve, ugyanis az északi szakasz négyyszöge egy lapos mélyedésben fekszik, ahol a környező térszín jóval magasabban húzódik, mint a lehetséges sáncolás koronája.

Az árokrendszer felmérése alapján kijelenthetem, hogy biztosan nem lövészárók. Ezt nyilvánvalóan jelzi, hogy az északi négyyszög belső oldalán van a sánc, ami ebben a formában nem értelmezhető mellvédként. Az árkot nem csak a felszínt borí-

A sáncolás és a lövészárók egy légifényképén. A kép alján látszik A-val jelölve a lövészárók, a felső részen B a sáncolás déli, C pedig az északi négyszögletű árkot jelzi

tó talajba ásták be, hanem az alapkőzetbe is bemélyítették, ami egy viszonylag könnyen faragható morzsalékos mészkő. Egy rövid szakaszon eltávolítva az árok betöltődését, láthatóvá vált, hogy a V keresztmetszetű árok belső – a sánc felé eső – oldalán egy padkát alakítottak ki. Az árokból kitermelt földet a belső oldalon terítették

A sánc és az árok keresztmetszete. Világos szürke a dolomitos alapkőzetet, a felette húzódó sötétebb színű rész a fedő talajréteget, a sánc tetején lévő középszürke egy eltérő konzisztenciájú talajréteget jelöl. A sánc közepén markáns meszes betöltés van, a sánc belső oldala felé mutató csúszásréteggel. Az árok alján a sánc felé eső oldalon markáns gerinc választja el a belső oldalon kialakított padkát. Az árok külső oldalán, a sánccal szemben egy lapos földgát húzódik, valószínűleg a kidobott földből

A sáncolás részei. Világoskék az árok, sötétkék a lejtő peremén kialakított padka, zöld a sánc, piros a kutatóárok helye, narancssárga a dombnyúlvány teteje, sárga a Séd völgyéből felvezető út a vízmosásban (színes térkép a borító 3. oldalán)

és ezzel egy kb. 4 méter széles, 10-15 cm magas töltést hoztak létre. Ez végig kíséri az északi szakasz árkat. Ezzel szemben a déli ároknál a kitermelt földet a belső oldalon felsáncolták. Az északi rész négyszöge a keleti oldalon a hegy lejtőjére támaszkodik. Itt a perem alatt egy teraszt alakítottak ki. Az árok belső oldalán a sáncolás a déli oldalon végig húzódik, majd a nyugati oldal első harmadánál véget ér. A sánc átvágása során különböző minőségű földanyag egymásra rétegződése volt megfigyelhető, ami arra utal, hogy ez már nem az árokból kitermelt földből készült, hanem máshonnan is szállítottak földet.

Mindkét vizsgált helyen a jelenlegi talajszint alatt mintegy 40 cm-el őskori réteg húzódik, égett patics darabokkal és pattintott kovakő pengékkel. A sánc belső oldalából jellegtelen Árpád-kori vöröses színű cserépdarabok kerültek elő.

A sáncolás harmadik része egy viszonylag sekély árokból áll, mely az északkeleti oldal dombnyúlványának tövénél húzódik. A mérete és a kiépítettsége nem vethető össze a sáncrendszer többi részével, de funkcióját tekintve, feltételezhető, hogy azokhoz kapcsolódik.

A sáncolás értelmezésénél fontos tényező, hogy a Séd völgye fölötti platón van, ahol két völgy vezet fel a magaslatra. Jelenleg a Laczkó-forrástól a keleti völgyben halad az út, azonban a nyugatabbra fekvőben is látszanak annak a nyomai, hogy korábban közlekedtek benne. A déli egyenes sánc a két völgy közötti területet zárja le, összekötve azt a pontot, ahol a nyugati völgy eléri a platót, a keleti völgy egy olyan pontjával, ahol még elég meredek az oldala ahhoz, hogy természetes akadályt

A sáncolás déli része

A sáncolás déli része

jelentsen. A dombnyúlvány nyakát lezáró árok, a déli sánc második vonalának tekinthető. Ebben a rendszerben, a nyugati völgyben érkező először bejut a déli sánc által lezárt területre, ezután a dombnyúlványt lezáró árkon keresztül juthat a Sédpatak völgye feletti kiemelkedésre. A nyugati völgy végét egy mesterségesen kialakított, meredek fal zárja le, ami eltéríti az érkezőt. A dombnyúlvány felé sekély árok-

A sáncolás északi része

A sáncolás északi része

nak látszó útnyom vezet, amit a hosszabb használat során kijártak. Középkori védelmi rendszert feltételezve, a dombnyúlvány mintegy 100 négyzetméteres felső része adhatott volna helyt a toronynak, ahova a Séd völgyéből a nyugati völgyben lehetett feljutni. Valószínűleg ebben az időben a keleti völgyben még nem vezetett út.

A nyugati oldal négyszögletes sáncolása ezzel egyidejű, de elkülönülő rendszer.

A sáncolás északi része

Ez is a nyugati völgyben felvezető úthoz kapcsolódik, de a kialakításánál más technikát alkalmaztak. A védett négyszöget a platón három oldalról árok veszi körül, a keleti oldalon pedig a nyugati völgy meredek lejtője húzódik, melynek a pereme alatt egy teraszt alakítottak ki. Valószínűleg az árok mögött földtöltéssel megerősített gerenda palánk húzódott volna. Ez azonban nem készült el, ugyanis a délkeleti sároktól induló sánc a nyugati oldal első harmadánál véget ér.

A fentiek alapján két lehetőségét látom a maradványok értelmezésének. Amennyiben egységes rendszerként tekintünk a sáncolásra – hiszen a déli és az északi rész kapcsolódik egymáshoz –, a lakótorony az északi rész négyszögletes sáncába épült volna, a nyugati völgyben érkező a déli sánc által lezárt területre érkezik és a völgyben haladó út forgalmát a dombnyúlványra épített őrtoronyból ellenőrizte az őrség. A másik lehetőség, hogy először a dombnyúlványon akarták kialakítani a védett épületet, amit az előtte húzódó árok és a déli egyenes sánc védett. A kiépítés során azonban módosítottak a terven és a nyugati oldal négyszögletes sáncának építésébe fogtak. Később ezt is félbehagyták, amikor kiderült, hogy a hely alkalmatlan a várépítésre, mivel a környező domb gerince magasabban fekszik. Ez persze így elég banálisan hangzik, de azt feltételezve, hogy a területet sűrű erdő borította – ami akadályozta az áttekintését –, hihető. A munkát valószínűleg gyorsan akarták befejezni. A hely első látásra alkalmasnak tűnt arra, hogy a meglévő sémák felhasználásával felépítsék az erősséget, de módjáról a helyszínen döntöttek. Amikor az első változatot a dombnyúlványon elvetették, a kényszer szülte második változat kivitelezéséhez a terület alaposabb felmérése nélkül kezdtek. A nyugati völgyben felvezető úthoz közel fekvő lapos rész lehetőséget adott az akkori várakra jellemző kb. 50x50 méteres alapterület kijelölésére. Elkészült az árok, majd megin-

Eltérő talajrétegek a sánc töltésében

maradt. Nyilvánvaló, hogy ilyen eset nem lehetett sok. A várak többségét arra alkalmas helyekre építették.

A fentiekben leírt jelenségek alapján Árpád-kori vár maradványaként azonosíthatom a sáncolást. Az újkori lövészárók lehetőségét kizárja a vonalvezetése és az, hogy a belső oldalon felhalmozott földet nem értelmezhetjük mellvédként. Korajújkori erődített tábor a viszonylag kis alapterülete miatt nem lehetett, ágyúsánc pedig az akadályozott kilövés miatt nem. A kis alapterülete és a viszonylag alacsony sánc, sekély árok miatt őskori erődítmény sem lehet.

Az építmény korának meghatározásánál figyelembe kell vennünk, hogy a kis méretű várak tömeges építését – történeti és régészeti kutatások eredményeire alapozva – a XIII. század második felére datálhatjuk,¹ de már a XI. századtól számolhatunk a megjelenésükkel.² Ilyen lehetett az a zámolyi udvarház, ahova Orseolo Péter vette be magát kíséretével, amikor el akarták fogni.³ Ezek a korai várak azonban nem csak a birtokos érdekeit szolgálták, hanem szerepet kaptak a királyi hatalom fenntartásában, ennek megfelelően, az építésük az uralkodó engedélyével történhetett. A magánvárak építésére ott kerülhetett sor, ahol megvolt az ehhez szükséges anyagi háttérrel biztosított birtok, melyek száma jelentősen megnövekedett II. András birtokadományozásai következtében.⁴ Ez azonban csak potenciál volt, de biztonságos környezetben sokkal kényelmesebb volt a birtokosnak a településeken lakni. Mivel a falvak a laposabb helyekre, víz mellé, völgyekbe települtek, ahol veszély esetén nem érezhette magát biztonságban a birtokos, ezért magasabb helyeken építettek erődített lakhelyet.⁵ Ennek igényét a tatárjárás okozta sok hozta el, amikor egy olyan ellenséggel kellett szembesülni az ország népének, mely az elpusztítására törekedett. A határvármegyéket korábban is sújtotta ilyen katasztrófa. Szent István legendája kiemeli, hogy a király a besenyő támadások miatt Erdélyben várakat építtetett.⁶ A rendszer működését az 1068-as kerlési csatával záruló hadjárat mutatja, amikor a Meszes-kapun behatoló „kunok” elől a nép Doboka várába menekült.⁷ A tatárjárás azonban az ország szinte teljes területét sújtotta, ahol csak a meg-

dult a sáncépítés és ezzel párhuzamosan a terület megtisztítása a növényzettől. Ekkor derült ki, hogy a fölé magasodó dombgerinc miatt alkalmatlan a védelemre, erre felhagytak az építéssel. Én ezt a második lehetőséget tartom valószínűbbnek. Egy ilyen félkész vár nyomait más helyen eltüntette volna a mezőgazdasági művelés vagy az erózió. Itt azonban a kedvező körülmények miatt meg-

A vízmosásban felvezető út vége

lévő nagyobb várak nyújtottak menedéket a lakosságnak. Ezt figyelembe véve IV. Béla király kiadta nevezetes oklevelét, melyben a következő sorokat olvashatjuk: „országom báróinak tanácsára elrendelem, hogy a koronám alá tartozó alkalmas helyeken mindenfelé erősségek és várak keletkezzenek, a hová a nép veszedelem idején menekülhessen. Ezen cél könnyebb elérése végett elrendelem, hogy ha valamely magánembernek vagy magának a királynak birtokában megerősítésre alkalmas terület van, ezt vagy többeknek, vagy valamely egyháznak kell adományozni, a kik azután itt majd várakat építhetnek.”⁸ Ez azonban nem a magánvárak építését szorgalmazza, hanem a határ menti részeken már alkalmazott menedékvárak rendszerét terjeszti ki az ország belső területére.

Azt, hogy milyen célból, milyen vár épül, elsősorban az aktuális helyzet határozza meg. A királyi hatalom kiterjesztésére és fenntartására folyamatosan épültek várak. Ezek a hatalom és az uralom központjai, melyek a stabilitást jelzik. Ezzel szemben az egyéni vagy kollektív menedékek létesítésére akkor került sor, amikor az uralkodó nem képes megteremteni az elvárt biztonságot. Bizonyos, hogy az ország veszélyeztetett, főleg határmenti részein a magánbirtokosok már a XI. századtól védett lakóhelyek építésére kényszerültek, de a tatárjárás pusztítása és sokkja, az ország területén általánosan felébresztette ezt az igényt. Akinek megvolt a lehetősége, az saját maga igyekezett gondoskodni a biztonságáról. Felépültek a magán menedékvárak, kialakultak a célszerű formák és a viszonylag gazdaságos építési módok. A tatárjárás előtt még megfelelő kis magánvárak adták a mintát a XIII. század második felében kialakuló várépítési hullám során épülő erősségeknek, de a XIV. században már elavultak.⁹ Jelentős részét a 14. század első harmadában

felhagyják és csak akkor történik említés róla, amikor a helyét vagy a romját vár-helyként jelölik meg.¹⁰

A félkész sas-hegyi sáncnál két gyakori típust ismerhetünk fel. A dombnyúlványra épült lakótornyot az előtte húzódó terület sánccal való lezárásával, valamint az 50x50 méteres négyszögletes – vagy máshol hasonló alapterületű kör alakú – sánccot, középen lakótoronnyal. Ez két „típusterv” volt, amit arra alkalmas helyen fel lehetett építeni. A vizsgált helyszínen, mindkettővel próbát tettek, de kiderült, hogy a helyszín alkalmatlan.

Meg kell vizsgálnunk még azt a kérdést, hogy a terület középkori településszerkezetét figyelembe véve, indokolt-e feltételezni a vár létét. Gutheil Jenő az Árpád-kori Veszprémről írott történeti munkájában kiemelten foglalkozik a Séd völgyének nyugati szakaszával, ugyanis fontos út haladt itt, a patakat kőhíd ívelte át, a partján malmok sorakoztak. A középkori Veszprém egyik legjelentősebb helyrajzi pontja volt ezek közül, a Korlát malom. Összesen hét oklevél maradt fenn melyekben említés történik róla. A várral kapcsolatban a birtokos családnak van jelentősége, hiszen az előbbi adatok is jelzik, hogy milyen fontos szerepet játszottak Veszprém életében. A legkorábbi – 1269-ben íródott – oklevél a Szák családon belüli adásvételről szól. A malom neve is a Szák család egyik tagjától ered, Szák nembéli Konrádtól, a nevének magyarosított formájából, amit 1269-ben Corraldus-nak írtak, 1358-ban pedig Corrathmolna-ként említik. A malom egészen 1439-ig volt a család birtokában, amikor magvuk szakadtával Derecskei Istvánra szállt. A vár keletkezése nagy valószínűséggel a Veszprém történetében fontos szerepet játszó Szák nemzetséggel van kapcsolatban, mely Tolna megyéből származott és az ország több helyén rendelkezett birtokkal. Veszprém határában a Séd völgyében fekvő Kemece falu is az övék volt, ami a Séd kőhídján túl, a völgy kiöblösödésében a Kiskúti vendéglő, katonai lövölde, Laczkó-forrás határolta területen feküdt.¹¹ 1280 körül a Veszprém-felsőörsi út nyugati oldalán fekvő Pesze faluban lakó várjobbágy, Zaah (Szák) comes volt a falu és a hozzá tartozó földek birtokosa. Az 1280-ban kelt végrendeletében a Szent Mihály egyháznak hagyományozta kemecei birtokát, amelyből 10 hold föld a Csatárról Veszprémbe vezető út mellett feküdt. Azt, hogy a család életében milyen jelentősége volt a falunak, jelzi, hogy megkülönböztetésül a Korlát malmot birtokló gyaláni (később várongi) ágtól, a kemecei nevet viselték.¹²

A fentiek alapján valószínűsíthető, hogy a sashegyi vár építése Kemece birtokosához köthető, talán éppen Szák ispánhoz, aki engedve a divatnak, az alkalmasnak látszó helyen várat akart építtetni, de nem járt sikerrel. A vár említését az okleveles anyagban hiába keresnénk, hiszen a várak jelentős része a király engedélye nélkül épült.¹³

Ha nem vennénk figyelembe a vár kis méretét, ami magánvárra utal és nem ismernénk a végrendelet készítésének időpontját, IV. Béla rendeletének megvalósu-

lását ismerhetnénk fel Szák ispán gesztusában, feltéve, hogy a 10 hold föld a sánc maradványok területére vonatkozik. A birtokos, várépítésre alkalmas földjét az egyházra hagyományozza, mely oda várat kezd építeni, de az nem készül el. Kétségtelenül tetszetős lehetőség, de a tények egy része ellentmond neki.

JEGYZETEK

- ¹ Feld István: Várak és Erődítmények a középkori Magyarországon. In: *Magyarország hadtörténete I.* (A kezdetektől 1526-ig) Főszerkesztő: Hermann Róbert, Budapest 2017. 380.
- ² Nováki Gyula – Sándorfi György – Miklós Zsuzsa: *A Börzsöny hegység őskori és középkori várairól.* Budapest, 1979. 93.
- ³ „Amikor Zámor faluba ért, az említett követ csellet el akarta fogni, hogy megkötözve vigye András herceghez. Péter azonban megneszelte ezt, bevette magát egy udvarházba, és három napig emberül harcolva védekezett. Végül is az íjászok minden katonáját megölték.” Képes Krónika. Fordította: Geréb László, <http://mek.oszk.hu/10600/10642/10642.htm> (letöltve: 2018. január 27.)
- ⁴ Buzás Gergely – Kovács Olivér: *Középkori várak.* Visegrad, É.n. 35.
- ⁵ Nováki Gyula – Sándorfi György – Miklós Zsuzsa: *A Börzsöny hegység őskori és középkori várairól.* 93.
- ⁶ „megparancsolta, hogy egy futár egy nap és egy éj alatt siessen az erdélyi Fehérvárra, és tereljen minden földeken lakót a városok falaihoz oly gyorsan, amint lehet. Mert előre megmondta, hogy itt teremnek a keresztények ellenségei, vagyis a besenyők, akik akkor a magyarokat fenyegették, és fel fogják dúlni földjeiket. Alig teljesítette a követ a király parancsát, itt is volt már a besenyők váratlan csapása; gyújtogatással és fosztogatással mindent elpusztítottak, de Isten kinyilatkoztatása révén a boldog férfi érdemeiért az emberi lelkek a falak menedékében megmenekültek.” Szent István király Nagy legendája. Fordította Kurcz Ágnes. http://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/magyarul/madasszgy/index.php?file=032_038_Istvan_Nagy_legenda (letöltve: 2018. január 27.)
- ⁷ „Salamon király tehát és Géza herceg öccsével, Lászlóval, összeszedték seregüket, nagy sietve elindultak, és áthaladtak a Meszeskapun, még mielőtt a kunok átkelhetek volna a hegyeken; Doboka városában közel egy hétig várakoztak a pogányok érkezésére.” Képes Krónika. Fordította: Geréb László, <http://mek.oszk.hu/10600/10642/10642.htm> (letöltve: 2018. január 27.)
- ⁸ Nováki Gyula – Sándorfi György – Miklós Zsuzsa: *A Börzsöny hegység őskori és középkori várairól.* 95.
- ⁹ Nováki Gyula – Sándorfi György – Miklós Zsuzsa: *A Börzsöny hegység őskori és középkori várairól.* 94.
- ¹⁰ Engel Pál: Töprengések az árpád-kori sáncvárak problémájáról. In: *Castrum* 6. (2007). 16.
- ¹¹ Gutheil Jenő meghatározását részben alátámasztja a Régészeti topográfia, mely a Kiskúti-dűlőben leír egy Árpád-kori településfoltot (51/66 lelőhely). Ezzel együtt, a Topográfia a települést nem ide, hanem a Betekints és a Kiskúti csárda között húzódó völgybe, az egykori Vidámpark területére lokalizálja (51/10 lelőhely). In: Éri István – Torma István – Kelemen Márta – Németh Péter: *Magyarország régészeti topográfiája 2. – A veszprémi járás.* Budapest, 1969. 238., 250.
- ¹² Gutheil Jenő: *Az Árpád-kori Veszprém.* Veszprém, 1977. 208.
- ¹³ Horváth Richárd: *Várépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon. Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére.* Budapest, 2011. 93.